

BİLGİDE VE HABERDE OBJEKTİFLİK SORUNU

* Arař.Gör.Dr.Kerim Karagöz

Bilim, bilimsel bilgi, bilimsel bilginin objektivitesi (nesnelliği) ve doğruluğu, günümüz entelektüel dünyasının tartışma odağında yer almaktadır.

Klasik epistemoloji ya da pozitivism (ve bu bilgi anlayışına dayanan sosyal bilim teorileri), doğanın veya toplumun "nesnel", tarafsız veya nötr bilgisine ulaşmanın mümkün olduğunu düşünüyordular. Onlara göre, ister doğa bilimlerinde ister sosyal bilimlerde olsun, bu tür bilgiyi bize sağlayan şey bilimdir. Klasik epistemolog ve sosyal bilimcilerin anlayışı şöyle formüle edilebilir: Bilimsel bilgi objektif, nötr, değerlerden, ideolojiden bağımsız doğru bilgidir. Bilimadamı objektif ve nötr, yani tarafsız olmalıdır. Bu bilgi anlayışının en sofistike formülasyonunu yapmış bulunan Viyana Ekolü düşünürleri, bilimsel, nesnel ve nötr bilgiyi, yani bilimin bilgisini, diğer bilgi türlerinden, insan ve toplumun sübjektif (öznel) özelliklerinden, ideolojiden, mit ve dinden, yanlısamadan ve güç ilişkilerinden ayırmanın biricik ve etkili ölçütünün doğrulanabilirlik (verification) ilkesi (deney ve gözlem yoluyla) olduğunu öne sürdüler.¹

Pozitivist anlayış, uzun süre, entelektüel dünyadaki tek geçerli bilgi anlayışı olarak kaldı. Gerçekte, ona yapılan eleştiriler Viyana Ekolü pozitivisminin doğduğu yıllara kadar geriye uzanır. Bu bilgi anlayışının ilk ve en etkili eleştirmenlerinden biri hiç şüphesiz bilim felsefecisi Karl R. Popper'dir. Kendisi de Viyana kökenli olan Karl Popper'e göre "doğrulama ilkesi" bilimi bilim dışından, bilimsel bilgiyi, bilimsel olmayan bilgiden ayırmanın ölçütü olamazdı; çünkü doğrulama ilkesiyle, nazizm ve marksizm gibi ideolojileri ve hatta dinleri de doğrulamak mümkündü. Bu durumda yeni bir ölçüt ortaya konulmalıydı ve Popper'e göre bu ölçüt doğrulama ilkesi değil "yanlışlama (falsification) ilkesi"ydi (deney ve gözlem yoluyla yanlışlama). Buna göre, bilimsel, nesnel ve nötr bilgi yanlışlama ile mümkündü. Bir bilgi iddiasının bilimsel ve doğru olabilmesi için, deney ve gözlem yoluyla yanlışlanabilir olması gerekir. Bilimsel bilgi yanlışlanabilir bilgidir.

* İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi

¹ Tom Sorell, Scientism / Philosophy and the Infatuation with Science, Routledge, London and New York 1991, ss. 4,18. ; Adorno, Theodor ve diğerleri, The Positivist Dispute in German Sociology, Heinemann, London 1977, ss. xii vd. ; pozitivismle ilgili olarak Türkiye'de yazılmış bir metin için bkz. Hüsamettin Arslan, "Pozitivism / Bir Bilim İdeolojisinin Anatomisi", Türk Aydın ve Kimlik Sorunu, derleyen: Sebattin Şen, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, ss. 541-583.

Oysa ideolojileri ve dinleri deney ve gözlem yoluyla teste tabii tutarak yanlışlamak mümkün değildir.²

Popper'in yanlışlama ilkesi veya ölçütü, bilimsel bilginin statüsü konusundaki tartışmaları noktalamadı; bilim felsefecileri ve tarihçileri, bilimin fiili tarihine bakarak, bilimin dayandığı iki temel unsuru, özellikle "deney ve gözlemin" kendilerini sorgulamaya tabii tuttular ve öznel ve nötr deney ve gözlemin mümkün olmadığını öne sürdüler. Deneyler ve gözlemleri, neyin deney ve gözlem sayılabileceğini belirleyen "deney ve gözlem teorileri"ne sahip olunmaksızın yapmak mümkün değildi. Deney ve gözlemin özellikle kendisini deneyle ve gözlemlerle temellendirmek mümkün değildi; onlar teoriye bağımlı veya teori yüklü faaliyetlerdi. Bu nedenle, saf bilimsel faaliyette bile, insanın ve toplumun sübjektif faktörleri, mesela bilimadamlarının temel inanç ve önvarsayımları işbaşındaydılar ve bu durum, bilginin objektivitesini sarsıyordu. Konuyu en iyi ele almış bulunan düşünürlerden biri, bilim tarihçisi ve felsefecisi Thomas Kuhn'du. Kuhn, ne doğrulama ne de yanlışlama ilkesinin bilimsel bilginin objektifliğinin, doğruluğunun ve bilimselliğinin ölçütü olamayacağını öne sürdü ve bunu, bilimin fiili tarihine başvurarak gösterdi. Ona göre, bilimsel bilginin doğruluğunu, objektivitesini veya nötrlüğünü belirleyen şey, bilimsel bilgiyi inşa eden bilimadamları arasındaki fikri birlik (mutabakat)ti. Bilimsel bilgi, bilimadamları ve toplumun bilime inanan diğer kesimleri onu bilimsel saydığı için bilimseldi. Bilim paradigma tabanlı bir faaliyetti.³

Bir başka bilim felsefecisi, Imre Lakatos, Popper'in görüşleriyle Kuhn'un görüşlerinin bir sentezini yaparak, bilimsel bilginin nihai doğrulamasının ve nihai yanlışlamasının yapılamayacağını, dolayısıyla doğrulama ve yanlışlama ilkelerinin, bilimsel bilgiyi yanlış bilgiden, bilimi metafizikten, objektif bilgiyi mit ve ideolojiden, din ve değerlerden ayırmanın üniversal ölçütleri olamayacaklarını öne sürdü. Bir bilgi türü nihai olarak doğrulanamıyor demek, nihai olarak yanlışlanamaz demektir de. Ona göre, bilimsel bilgiyi bilimsel bilgi yapan

² Karl R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, Hutchinson, London 1972. ; Karl R. Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları*, Cilt 1, Çev.: Mete Tunçay ; Cilt 2, Çev.: Harun Rızatepe, Sevinç Matbaası, Ankara 1967, 1968. ; Bryan Magee, *Karl Popper'in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988, ss. 17-66.

³ Paradigma, bir paylaşılmış inançlar sistemi, bir görme tarzı, bir aydınlatma harita, paylaşılmış model vb'dir. Terimin diğer anlamları ve daha ayrıntılı bir açıklaması için bkz. Margaret Masterman, "Paradigmanın Doğası", *Bilginin Gelişimi ve Bilginin Gelişimiyle İlgili Teorilerin Eleştirisi*, Ed.: İ. Lakatos ve A. Musgrave, Çev.: Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul 1992, ss.70-110.

şey, bilimin yanlılıklarında yatıyordu. Bilimsel ve objektif bilgi, yanlılıklarla ilgiliydi.⁴

Bilimsel bilginin statüsüyle ilgili tartışmalar Lakatos'la da bitmedi. Bir bilgi teorisini filozof Feyerabend, bu konuda çok daha beklenmedik bir adım attı ve kendisinden önceki bilim felsefecilerinin öngördükleri bütün kategorileri reddetti. Bilimsel faaliyet ona göre, zannedildiği gibi, herhangi bir bilimsel ölçüte veya yömeme dayanmıyordu. Bilimde herşey mümkündür (anything goes). Bilim için öngörülen ölçütler ve kurallar, bilimde yenilikler (keşif ve icatlar)'in ve dolayısıyla bilimadamlarının yaratıcılığının önündeki engellerdi. Büyük bilimsel keşiflerin sahipleri, bilimin norm ve ölçütlerine sonuna kadar bağlı kalan bilimadamları değil, tam tersine, bu kurallar ve ölçütleri çiğneyen bilimadamlarıydı (sözün gelişi, Einstein, Newton'cu bilimin ilkelerini çiğneyerek büyük bir yenilik yapmış ve rölative teorisini keşfetmişti).⁵

Anglo-Amerikan dünyada bu tartışmalar devam ederken, Kıta Avrupası düşünürlerinden ve zaman zaman "post-marksist", "post-yapısalcı", "post-modern" gibi sıfatlarla tanımlanan Foucault, sözkonusu anlayışlara öldürücü bir darbe vurdu. O Nietzsche'den yola çıkarak, klasik epistemolojinin bilgiyle değerler, bilgiyle inanç, bilgiyle mit ve ideoloji, bilgiyle güç ilişkileri veya güç (iktidar) arasına çekmeyi denediği çizginin, bilginin fiili üretim şartlarında var olmadığını öne sürdü. Klasik epistemoloji, bilginin insani ve toplumsal unsurlardan (değerlerden, inançlardan, sağduyudan, güçten ve ideolojiden) arındırıldığında "objektif" olabileceğini öngörüyordu; Foucault, bilimsel bilgi dahil, bilginin bütün versiyonlarında "güç (power)"ün içkin olarak yer aldığı iddia etti. Bilgi güç'te, güç bilgide içkindi ve bu iki unsuru birbirinden ayırmak imkansızdı. O, bilginin dışsal güç faktörleriyle ya da yapılarıyla (mesela toplumsal sınıfla, devletle ve diğer egemen kurumlarla) ilişkisini onaylıyor; fakat buna çok daha önemli birşey ilave ediyordu. Bilgiyle güç arasındaki ilişki, geniş toplumsal yapılar arasındaki ilişkilerde değil, toplumu toplum yapan mikro düzeyde ilişkilerde; sözün gelişi, mikro düzeyde söylem ilişkilerinde aranmalıydı. Bilgi ile güç arasındaki ilişki, kullandığımız

⁴ Imre Lakatos, " Yanlışlama ve Bilimsel Araştırma programlarının Metodolojisi", Bilginin Gelişimi ve Bilginin Gelişimiyle İlgili Teorilerin Eleştirisi, Ed.: I. Lakatos ve A. Musgrave, Çev: Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınevi, İstanbul 1992ss. 111-242.

⁵ Paul Feyerabend, Against Method / Outline of an anarchist theory of knowledge, Verso, London 1976, ss. 23-28 Feyerabend'in görüşlerinin Türkçe'deki iyi bir izahı için şu kitaba bakılabilir : Paul Feyerabend, Özgür Bir Toplumda Bilim, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1991, ss.23-54. Bilim felsefesindeki bu tartışmaların iyi bir özeti için bkz., Alan Chalmers, Bilim Dedikleri, Çev.: Hüsamettin Arslan, Vadi Yayınları, Ankara 1994.

dilde, kullandığımız kavramlarda, daha yerinde bir söyleyişle, kullanım durumundaki dil anlamına gelen söylemlerimizde içkindi.⁶ Bilgi güçtür; doğa boşluktan, “güç, cehaletten nefret eder”⁷

İletişim çağı diye adlandırdığımız, medyanın birinci güç olmaya aday olduğu bu yüzyılın bir diğer tartışma konusu da haberde objektifliğin mümkün olup olamayacağıdır. Bilimsel bilginin objektifliğinin tartışıldığı bu ortamda haberin objektifliğinden söz etmek mümkün müdür? Medyatik söylemde oldukça sık kullanılan “objektif haber” anlayışının kendisi, bilimsel bilginin objektiflik statüsünün tartışıldığı ve sarsıntıya uğratıldığı bir dünyada yanlısamacı bir klişe olamaz mı? Enformasyona dayalı, objektif ya da nesnel haberi, enformasyona dayanmayan subjektif haberden ayırmamızı sağlayan ölçüt nedir? Sorunu komplo konusuna taşıy isek, “nesnel” enformasyon veya haberi, komplocu zihniyetin ürünü haberden ayırmamızı sağlayacak ölçüt nedir? Burada sorulması gereken şey şudur: Objektif, doğru bilgiyi, enformasyonu veya haberi, komplocu zihniyetin ürünü olan bilgi, enformasyon veya haberden ayıran şey nedir?

Eğer, bilim felsefesi ve epistemolojideki tartışmaların istikametinin gösterdiği gibi, bilimsel bilginin “objektif” olamayacağı tezi doğru ise, komplo teorilerinin veya komplocu zihniyetin ya da daha kapsayıcı bir söyleyişle medyatik bilginin ve bu arada haberin objektif olduğu yolundaki geleneksel anlayışa yine de bel bağlanabilir mi? Eğer Foucault’nun öne sürdüğü gibi, bir sübjektif (öznel) faktör olarak güç dilde ve dolayısıyla dilde kapsayıcı şekilde yer aldığı ve bilgiyle gücün birbirinden koparılamayacağı tezi doğru ise, yine de medyatik dilin veya haber dilinin objektif bir dil, medyatik söylemin objektif bir söylem olduğuna bel bağlamayı sürdürebilir miyiz?

Dünyada olduğu gibi ülkemizde de, hem akademik toplumda hem de basın camiasında, bu sorulara olumlu cevaplar veren eğilimin egemen eğilim ve tutum olduğu tartışma götürmez birşeydir. Fakat bunun doğru olduğunu söylemek mümkün değildir.

Uluslararası medyatik literatürde komploya dayalı haberlerde sık sık kullanılan şu kavramlara bir gözatalım: “Düşmanlar”, “hainler”, “entrikacılar”, “yardakçılar”, “kuklalar”, “uşaklar”, “tiranlar”,

⁶ Foucault’nun bu görüşü hiç kuşkusuz ayrıntılı açıklamalar gerektiriyor. Ancak, konuyu burada ayrıntılı şekilde ele alamayacağımız için kısaca belirtmekle iktifa ediyoruz. Daha ayrıntılı açıklamalar için bkz. Madan Sarup, Postyapısalcılık ve Postmodernizm, Çev. A. Baki Güçlü, Ark Yayınevi, Ankara 1995; Bryan S. Turner, Orientalism, Postmodernism, Globalism, Roudledge, London and New York 1994. ss. 20-45.

⁷ Steve Fuller, Social Epistemology, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1988, s.60; Charles C. Lemert, and Garth Gilan, Michel Foucault/Social Theory and Transgression, Columbia University Press, New York 1982, s.39. vd...

“diktatörler ve zulmediciler”, “sapkınlar”,⁸ “Çeçen ayrılıkçılar”, “Cezayirli şeriat yanlıları”, “Hamaşçı teröristler”, “IRA militanları”, “Bask militanları” vb. Bu terimlerin hiçbiri, Foucault’un sözünü ettiği anlamda “objektif” değildir; bir değer yargısını ve dolayısıyla bir güç ilişkisini dile getirir. Bunun nedeni açıktır: Bilginin öznesi ile nesnesi arasındaki ilişki bir güç ilişkisidir. Bilginin öznesi “ben ya da biz”’i, bilginin nesnesi “sen ya da öteki”ni sembolize eder. Bu medyatik dil veya haber dili sözkonusu olduğunda da böyledir: Haberi veren özne, haberi yorumlayan özne “ben ya da bizi”, habere konu olan nesne “sen ya da öteki”ni sembolize eder. Bu ilişki, hiyerarşik bir ilişki olduğu için bir güç ilişkisi, bir güç ilişkisi olduğu için de hiyerarşik bir ilişkidir. Hem bilgi hem de haber hiyerarşik bir ilişki yoluyla üretildikleri için objektif ve nötr olamazlar. Ve daha da önemlisi, bilgiye ve habere bu özelliği armağan eden şey içinde üretildikleri toplum ya da toplumsal yapıdır. Bilgi ve haber toplumsal bir boşlukta üretilmezler; eşitsizlik ilişkilerine dayalı bir toplumsal yapı içinde üretilirler.

Medyatik süreçte, haberin bir kaynaktan veya kaynaklardan çıktığı nokta ile okuyucuya ulaştığı nokta veya zaman arasında çok karmaşık ve uzun bir yol vardır. Haber bu uzun ve karmaşık süreçte, habere konu olan olayın geçtiği mekandan, olayın aktörlerinden yerel muhabirlerden ajanslara, gazetelere, radyo ve televizyon kuruluşlarına, haber derleyicilerine ve yorumcularına, köşe yazarlarına doğru bir yol izler ve bu sosyal süreç içinde üretilerek okuyucuya ulaştırılır. Bu yol, Kuhn’cu anlamda, ham malzemenin medyatik paradigmalarda, Foucault’cu anlamda güç ilişkilerinin dile geldiği medyatik söylemde “tahrif edildiği”, “kırıldığı”, “yorumlandığı” ve okuyucuya veya dinleyiciye ulaştırıldığı bir süreçtir. Okuyucu ve dinleyici, bu uzun dönüştürme ve yorumlama halkasının son aktörüdür. Bu yorumlama sürecindeki her yorumlayıcı aktör, kaynağından soyutlanarak çıkarılan olayı, kendi medyatik dili içinde yeniden yorumlar. Böylece, “Çeçen ayrılıkçılar” deyimindeki “ayrılıkçılar” kavramı, egemen güç ilişkilerini dile getiren ve sübjektif yargı ve değerlendirme unsurları içeren bir kavram olarak karşımıza çıkar. Burada, medyatik söylem açısından, Çeçenler’in kendi kendilerini nasıl gördükleri pek önemli değildir; onların kendilerini “ulusal bağımsızlık ve özgürlük savaşçıları” olarak görmelerinin hiçbir önemi yoktur. “Ayrılıkçı”, burada, “normal” olana değil, kuraldışı ve anormal olana gönderme yapar ve aşağılayıcı, küçültücü bir anlam kazanır. Çünkü habere konu edilen olayın yorumlandığı medyatik söylem, kimlerin “ayrılıkçı”, “militan”,

⁸Daniel Pipes, “Dealing with Middle Eastern Conspiracy Theories”, *Orbis*, Winter 1992, s. 44.

“terörist”, “hain”, “işbirlikçi” vs. sayılacağıının örtülü bir tanımını içerir ve haber yorumcuları bu söylem içinden konuştukları için ister istemez, söylemde örtülü olarak yer alan bu “normal” ve “anormal” tanımına göre yorumlar yaparlar.

Bu handicap, yalnızca medyatik yorum ve açıklamalarda karşı karşıya gelinen bir durum değildir. Doğa bilimlerinde ve özellikle de sosyal bilimlerde üzerinde sık sık tartışılan bir konudur. Ben veya biz (araştırmacı, bilimadamı, gazeteci, özne) ile öteki (araştırılan konu veya insanlar, habere konu edilen olay veya insanlar) arasındaki ilişki hiyerarşik bir güç ilişkisi olduğuna göre, öznenin (araştırmacı veya haber yorumcusunun) açıklaması veya yorumu daima bu güç ilişkisini ve öznenin bakış açısını yansıtıyorsa, sosyal bilimlerde “objektivite”nin sözünü etmek mümkün müdür? Sosyal bilimlerde alanındaki son çalışmalarda durum şöyle formüle edilmiştir: Araştırmacının veya sosyal bilimcinin kafasında, araştırma nesnesini ele almasını sağlayan teoriler ve önvarsayımlar (ya da paradigma veya söylem) vardır. O bir teorisyendir. Fakat araştırılan nesnenin (insanların, grupların veya toplumların) zihinsel dünyalarında da, kendilerini ve dünyayı algılamak, açıklamak ve yorumlamak üzere kullandıkları bir bakış açısı, bir teorik çerçeve, bir paradigma ve söylem vardır. Onlar da “teorisyen”dirler. Kimin teorisi veya bakış açısı daha doğrudur? Her iki teorisyen grubunu değerlendirmemizi sağlayacak bir üçüncü teorisyen grubu, bir evrensel teoriler mahkemesi, bir teoriler üstü teori, bir paradigmalarüstü paradigma veya bir söylemler üstü söylem yoktur ve bu iki söylemden hangisinin daha doğru olduğunu belirlemek imkansızdır. Çünkü fiili entelektüel hayatın temyiz mahkemesi yoktur. Onların sahip oldukları teori veya bakış açısı, araştırmacı öznenin kafasındaki teoriden veya bakış açısından daha kaba, daha az işlenmiş ve daha belirsiz olabilir; fakat o da eninde sonunda bir kendine ve dünyaya bakış açısıdır. Eğer durum gerçekten böyleyse, sosyal bilimlerde araştırmacı, çalışırken, yalnızca kendi teorik çerçevesine bel bağlamakla kalmamalı, aynı zamanda, araştırdığı insanların kafalarındaki belirsiz algılama haritasını da dikkate almalıdır. Araştırmacının araştırdığı insanlara nasıl baktığı önemlidir; fakat, araştırmacının incelediği insanların kendi kendilerini ve çevrelerindeki dünyayı nasıl gördükleri de önemlidir. Sosyal bilimlerde, daha tutarlı, daha doğru bilgi, her iki bakış açısını da dikkate almış bulunan çalışmalarda ortaya konulan bilgidir. Sosyal bilimlerin klasik çağında yapıldığı gibi, araştırılan insanların bakış açılarının dikkate

alınmaması, araştırmacıyı, kendisinden başka hiçbirşeye önem vermeyen bir entelektüel despot konumuna düşürür.⁹

Medyatik alanda durum bundan daha farklı değildir. Günümüzün egemen medyatik söylemi, kendi söylemini (kendi bakış açısını, teorisini, paradigmasını), medyatik faaliyetin merkezine yerleştirir ve habere konu ettiği insanların kendi kendilerini nasıl gördüklerini ve değerlendirdiklerini pek dikkate almama eğilimi taşır. Onu, daha "sübjektif" ve "tarafli" kılan şey budur. Mutlak anlamda "objektif" haber imkansızdır; ancak habere konu edilen insanların kendi kendilerini ve dünyayı nasıl gördüklerini dikkate alan bir haber daha "doğru" ve gerçeğe yakın bir haberdir. Aksi yapıldığında ortaya çıkan durum şudur: Çeçenler "ayrılıkçılardır"; ve bu nedenle yok edilebilirler. IRA örgütünün üyeleri "militandılar"; bütün militanlar "sade yurttaş" normunu çiğnemiş bulunan "anormal" veya norm-dışı insanlardır ve dolayısıyla onlara insan muamelesi yapılmayabilir. Bu, tek taraflı bir mantığın doğal sonucudur.

KAYNAKÇA

1. Arslan Hüsamettin, "Pozitivizm / Bir Bilim <deolojisinin Anatomisi", Türk Ayd>n> ve Kimlik Sorunu, derleyen: Sebahattin fiyen, Barlam Yay>nlar>, <stanbul 1995.
2. Chalmers Alan, Bilim Dedikleri, Çev.: Hüsamettin Arslan, Vadi Yay>nlar>, Ankara 1994.
3. Feyerabend Paul, Against Method / Outline of an anarchist theory of knowledge, Verso, London 1976.
4. Feyerabend Paul, Özgür Bir Toplumda Bilim, Ay>nt> Yay>nlar>, <stanbul 1991.
5. Fuller Steve, Social Epistemology, Indiana University Press, Bloomington and Indyanapolis 1988.
6. Giddens Anthony, Rules of Sociological Method / A Positive Critique of Interpretative Sociologies, Polity Press, Cambridge 1993.

⁹ Burada sözü edilen düşünce, sosyal bilimler alanındaki son gelişmelerden birini gösteriyor. Hermeneutik'in etkisiyle ortaya çıkmış bulunan bu gelişmenin harikulade bir de_ erlendirmesi için bkz. Anthony Giddens, Rules of Sociological Method / A Positive Critique of Interpretative Sociologies, Polity Press, Cambridge 1993, ss. 2-8, 109, 133-134.

7. Lakatos Imre, “Yanlışlama ve Bilimsel Araştırma programlarının Metodolojisi”, Bilginin Gelişimi ve Bilginin Gelişimiyle İlgili Teorilerin Eleştirisi, Ed.: I. Lakatos ve A. Musgrave, Çev: Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınevi, İstanbul 1992.
8. Lemert Charles C., and Gilan Garth, Michel Foucault/Social Theory and Transgression, Columbia University Press, New York 1982.
9. Magee Bryan, Karl Popper’in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.
10. Masterman Margaret, “Paradigmanın Doğası”, Bilginin Gelişimi ve Bilginin Gelişimiyle İlgili Teorilerin Eleştirisi, Ed.: I. Lakatos ve A. Musgrave, Çev : Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınevi, İstanbul 1992.
11. Pipes Daniel, “Dealing with Middle Eastern Conspiracy Theories”, Orbis, Winter 1992.
12. Popper Karl R., The Logic of Scientific Discovery, Hutchinson, London 1972. ; Karl R. Popper, Açık Toplum ve Düşmanlar, Cilt 1, Çev.: Mete Tunçay.; Cilt 2, Çev.: Harun Rızatepe, Sevinç Matbaası, Ankara 1967, 1968.
13. Sarup Madan, Postyapısalcılık ve Postmodernizm, Çev. A. Baki Güçlü, Ark Yayınevi, Ankara 1995.
14. Sorell Tom, Scientism / Philosophy and the Infatuation with Science, Routledge, London and New York 1991.
15. Theodor Adorno, ve diğerleri, The Positivist Dispute in German Sociology, Heinemann, London 1977.
16. Turner Bryan S., Orientalism, Postmodernism, Globalism, Routledge, London and New York 1994.